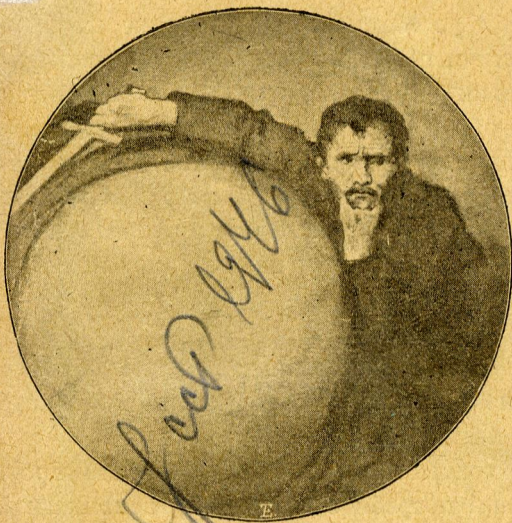

В. Деде

Роботи!

4/21
ЧИСЛО 1.

Літературно-наукова
бібліотека Р. У. П.

РОБОТИ!

Оповіданє В. Деде.

Боріте ся — поборете!

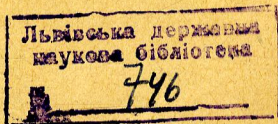
З друкарні І. Віллера в Чернівцях.

Ш572-44/5-644

Видавництво Р. У. П. мимо свого значного зросту все-ж і досі не може задовольнити в потреб революційної пропаганди на Укр. Практичні потреби революційно-соціалісти пропаганди все ставлять нові і нові вимоги саму обширну літературу. Щоби по зможі задовольняти ці часові практичні вимоги товаришів, працюючих на Україні, Закордонний Комітет Р. У. П. рішив почати, крім існуючих серій систематичних видань, нове видавництво без певної системи — **Літературно-Наукова Бібліотека Р. У. П.**

В цьому видавництві будуть містити твори оригінальні і перекладені, яких потребуватиме являти ся на порядку денному. Тому просимо товаришів подавати інформації про щоденні потреби в літературі, присилати брошури для друку, а також не забувати, не підтримувати в нашому видавництві моральну і материяльно.

Закордонний Комітет Р. У.

0114/21

I.

Вечеріло. В хатинці було холодно, вохко й темнувато. Брудний сьвіт ледве проходив знадвору крізь маленьке похилене віконце й скупо сїрів по голих, брудних стїнах, по чорній земляній підлозі, по всій убогій обстанові „робітницької кватири“.

А Максим все сидїв, обперши голову на стїну й дивлячись кудись за піч. В діравих черевиках його ще зранку неприємно холодила ногу грязь, по всьому тілі давно вже ходили хвильки дрижаків, але йому не хотїлось ні вставати, ні поворухнутися. Хотїлося тільки сидїти й слухати ту мішанину з нудьги, одчаю, злості й суму, яка тяжко давила груди й сковувала тіло якоюсь байдужістю й млявістю. Мить щось голосно й твердо застукало. Максим байдуже одвів голову від стїни і вже поволї став підводитись, коли двері розчинились і в хатинку вступила якась висока, струнка, повна кіноча постать, вся в чорному й в чорному, широкому капелюсі на голові. Поважно озирнувшись і вдивившись в Максима, вона вмить зупинилась і стала пильно дивитись на його. Максим також зупинився, пізнавши її, жалко,

винувато усьміхнувся й нервово-поспішно почав обсмикувати на собі свою синю, аж до блиску заялозену роботою сорочку.

— Знов нудитесь? — тихо, але серіозно й строго промовила вона.

— Як нуджуся? — ніби не зрозумів він і ще ширше усьміхнувся, силкуючись не зустрічатись з її серіозним, строгим поглядом великих сірих очей.

Вона ще трохи мовчки надивилась на його, потім також мовчки й серіозно повернулася, заціпнула двері на кручок, і одвернувшись від його, стала поважно, не хаплючись витягати якийсь жмут паперу зза корсажу. Витягнувши, вона з тим-же серіозним і поважним виглядом застібнулася, повернулася знов і поклавши жмут на стіл, мовчки сіла на лаву, мимохідь протягнувши йому свою доволі велику, затягнену в чорну рукавичку руку. Максим поспішно й нервово незграбно потряс її й навіть шаркнув одною ногою по підлозі, все так же широко й винувато усьміхаючись.

— Ну, розкажіть — тихо кинула вона, дивлячись кудись на лаву, що сіріла понад стіною своїм драним білим ряденцем. Максим тільки ніяково й сьмішно якомось повів головою й подивився їй на капелюх.

— Ну?

— Та що-ж я, добродійко, буду розказувати...

— Товаришу! — підвела вона голову й строго подивилась на його — я перш усього не „добродійка“, а „товаришка“. Останній раз вам говорю, що я для вас не „добродійка“, а „товаришка Людмила“, як ви для мене „товариш Максим“... Розумієте?

— Та розумію, але-ж... як-же...

— Без „але-ж“. Се раз. А друге, сїдайте і зараз-же розкажуйте все... Мені ніколи, я ще маю справу до вас... Де Сашка?

— На роботі ще.

— І Василь?

— І Василь.

— А ви?

Максим знов усміхнувся й мовчки став длячогось гладити рукою круглий, довгий жмут наперу. Людмила подивилась на його, подержала трохи свій погляд на його губах, на яких грало щось болістне й безнадійне і зараз же одвернулася.

— Прогнали, чи знов самі покинули? — глухо промовила вона.

— Сам — прошепотів він і хутко подивився на неї. Але вона дивилась кудись на двері й не казала нічого. Максим ще трохи постояв і нерішучо сїв на другий кінець лави. В хатинці стало тихо. Максим де-кільки разів подивився на неї, але вона сиділа непорушно й тільки видно було, як тихо, ледве помірно, хвилювались високі груди її під чорною сукнею.

— Товаришко! — нарешті несміло промовив він.

— Ну? — не повертаючи голови, обізвалась Людмила.

— Ви сердитесь на мене?

— Серджусь.

Максим ще жальче усміхнувся й хотів щось сказати, але тільки обсмикнув сорочку і нервово повів плечима.

Людмила повернула голову й мовчки подивилась на його. І знов їй щось гостро здавило в грудях, знов якось страшно стало, ди-

влячись на сей знайомий їй жалкий і сумний вираз його безпокійних очей і уст. І знов гона одвернулась?

— Ну, говоріть-же, я-ж чекаю — мягко прошепотіла вона. — Говоріть все. Коли покинули?

— Учера.

— Гроші маєте?

— Ні... Так трохи... Маю...

— Товаришу!...

— Їй Богу маю!

— Покажіть!

Максим ніяково усьміхаючись, поспішно засунув руку в кишеню своїх замазаних, обдираних штанів і поконавшись, витягнув де-кільки срібних та мідних монет.

— Покажіть — нахилилась Людмила над рукою.

— Три... Вісімнадцять... Двацятьвісім копійок! Це по вашому, гроші? — подивилась вона на його з усьмішкою.

— А що-ж? радієтно засьміявся він на усьмішку, держучи руку з монетами. — На два дні буде... І знов несьміло надивившись на неї, тихіше додав: — Поки знайду роботу.

— Для того, щоб знов кинуть?

Максим став ховати гроші в кишеню.

— Га?

— Не знаю...

І знов змовкли.

— Правда я подлец, добр... товаришко? — вмить якось роблено, сьміливо промовив він і з якимсь викликом в очах подививсь на неї. Людмила хутко озирнулась за сими словами й мовчки зупинила на йому свій здивований погляд.

— А це ще длячого?

— А хіба ні?

— Не меліть, чорт зна що — сухо кинула вона і знов одвернулась.

Максим ніяково усьміхнувся й замовк.

— Хоч-би заарештували — помовчавши знов почав він, але вже не всьміхаючись, а якомсь задумливо й сумно, протягуючи слова. — Всіх беруть, а мене... Хоч-би скоріще вже... А так вже не можна...

Людмила мовчала.

— Все одно... Я більше не можу... Я вже не можу...

— Чого не можете? — тихо кинула Людмила.

— Не можу, всього не можу! — живо повернувся він до неї. — Не можу жити... не можу робити... Все паскудно, погано... Всі такі погані... Всі... Ну, скажіть, ну, скажіть самі: то добре, що вони лаються, що вони замість того, щоб боротися, лаються між собою, сваряться! І нас сварять... Он учора один ес-де¹⁾ каже: „ес-ери²⁾ не соціалісти, а буржуа“. Ну, то добре?

Людмила мовчки дивилась на двері.

— Хіба так можна? Хіба можна таке говорити? Ми-ж соціалісти, ми-ж за правду, за все хороше... А самі лаємося... Між собою... А робітники хіба... Ех!... Що робітник? Ви думаєте, що він розуміє? Йому говорять ес-де, а він і вірить... Не люблю я ес-де!

— Глупості говорите!

¹⁾ С.-Д. або соціал-демократи.

²⁾ С.-р. або соціалісти-революціонери.

Максим хотів щось сказати, але замовк і помовчавши трохи, тихіше знов почав:

— Справді, я той... Я сказав глупість... Коли-ж мені так досадно... Скрізь сварки, скрізь нелюбов... Ну, добре, тепер я в Українській партії і ще не знаю, як тут... А коли я був у соціал-демократів, а потім у ес-ерів, так... Знаєте, просто, всяка віра пропадає у все... І жити не хочеться.

— Треба самому робити, а не критикувати других — тихо промовила Людмила.

— А де робити? Де? — наче тільки й чекають цього — з боєм скрикнув Максим. — Що робити? ... Що?

— Все, скрізь.

— Де? Серед робітників? Ану, попробуйте! Попробуйте, попробуйте на моєму місці! Ви думаєте, вони мене слухати-муть? Хіба я інтелегент?... Я такий-же робітник, як і вони. Та й така робота? Ходить на заняття та лаять ес-ерів, або ес-де? Я не можу вже на заняття ходити!...

— Я це знаю — перебила Людмила. — Ви вже, здається, два тижні, як не приходите ні на одну збірку.

— Не можу... Вибачайте... Їй Богу, так мені скучно... Та я-ж уже непервобитний¹⁾. Я-б хотів... Я, знаєте, піду стрілять когось! вмиль несподівано — рішучо скінчив він і уперто подивився прямо в очі Людмилі, що знов хутко озирнулась до його.

— Ви здорові, товаришу? — серіозно обдивилась вона на його лице.

¹⁾ Ще незачеплений пропагандою.

— Здоровий, здоровий! — злістно, голосно заговорив він. — Я зовсім здоровий! Зовсім! Тільки я так уже не можу. Коли я йду на заняття — я йду раз-у-раз нарошно по великих улицах, коли вони всі йдуть у своїх екіпажах і не бачать навіть мене я... я-б хотів їх убить усіх!... Я вже не можу ходити по улицах... Мене так душить ненависть, що я кусаю собі инді рукав, щоб не кричать... Йй Богу! Я не можу вже!... І на роботу не можу! Знаєте, я більше заморюся за день од злости, ніж од роботи.. Бо я знаєте, все думаю, що я роблю їм... Я не можу вже робити... Я краще з голоду здохну!... Не хочу на їх, на експлуаторів своїх робити... А ви мені заняття? Що заняття? Що я їм зроблю заняттями? Коли то ще буде?... Ви дайте мені таку роботу, що-б я знав, що я кожду минуту роблю щось таке, що погано для їх. Я хочу такої роботи, щоб я аж упивався, щоб... Дайте мені таку роботу!...

— Занимайтесь з первобитними. організуйте...

— Ах!... — з одчаєм перебив він. — Я-ж .. Я-ж вам говорю, що вони не слухають мене... Та я й сам ще не знаю так, як інтелегент... Хіба я знаю що?

— Учїться — несміло кинула Людмила. Максим подивився на неї й зітхнув

— Не можете? — прошенотїла вона з жалем.

Він тільки знов безнадійно й жалько всміхнувся.

— Ну, що-ж робити? Що-ж робити? — з мукою подивилась вона на його. — Скажіть, чого ви хочете? У вас є мати?

— Нема.

— Нікого нема?

— Є в селі батько й брат... Не люблять мене мужики... І я їх не люблю... Я, знаєте, нікого не люблю... Я не вмію любити... Другі там так .. і ходять гулять... до дівчат... а я не вмію... Я злий, знаєте... Я всіх ненавиджу... Я, знаєте, так ненавиджу всякого, що добре одягнений, що... От і вам не вірю... похмуро скінчив він і навіть щось вороже й чуже зачулося в сих словах.

— За те, що я так одягнена? — криво усміхнулась Людмила й повела оком по своїй чорній, добрій сукні.

— Ні... Так... Нікому не вірю...

Настало тяжке й ніякове мовчання. Знадвору вже ледве пробивався сіренький сьвіт і наче знехотя торкаючись широкого Людмилового капелюха, тихо голубив змучене, зтомлене Максимове обличчя. І дивлячись на його, на сей тонкий ніс, на впалі щоки, на безпосильні вузькі очі його, на губи з сим болістним виразом, на всю постать його невеличку, нервову — їй невимовно хотілось тихо, ніжно провести долонею по щоці (неодмінно по щоці), приголубити його, сказати щось радістне, тепле і зігнати се тяжке й тужливе з уст і очей.

І вже великі, сірі очі її не дивились строго, гарне, трохи сухе обличчя її мов укрилось чимсь сумним і вся постать виявляла якесь безсиле, непевність і одчай.

— Що-ж робити, що-ж робити? — якось байдуже й задумливо й наче не тямючи того, що промовляли уста, прошепотіла вона. Максим хутко повернув голову й подивився на неї.

— Стрілять підку! — злісно кинув він.

Вона знов пильно подивилась на його, але не сказала нічого. тільки нахмурилась і не зводила з його очей.

— Вам не хочеться вже жити? — по-мовчавши трохи — якось рівно промовила вона.

— Я боротися хочу! — з силою скрикнув він. — Я хочу справді боротися, як кличуть всі інтелегенти... Чого-ж вони обманюють? На що-ж вони обманюють нас?

— Та хто обманює? Хто обманює вас? — і собі скрикнула Людмила з мукою. — Хто вам говорить, що треба йти стріляти? Учїться, учїть других, побільшуйте сили... Хіба-ж то боротьба?... Хіба... Ах, ну, що вам говорити, коли ви такий!... Не можна-ж так, голубчику, не можна, товаришу... Ви знервувались... Ви...

— Я не можу... — перебив він її, але якось розслаблено й чуло. — Не можливо так жити... Хай мене забирають в тюрму!... Я не можу робити, я не можу зароблять собі на хліб, я подлец, я їм чужий хліб, я такий-же експлуататор, я... Я донесу на себе!

— Що?? — зблідла Людмила.

— Я донесу на себе... Я хочу в тюрму! Я хочу страдати!

— Ви як хлопчик, Максиме — тихо усміхнулась вона болісною усмішкою. — „Донесу“, „у тюрму“... Для чого?

— Боротись, активно боротись! Мені нудно, я не маю роботи, духової роботи!... Я стрілять підку!

— Ну, з вами сьогодні не можна говорити! — вмить розсердилась вона і гнівно встала, трохи почервонівши. — Робіть, що хочете!

Максим знов винувато усміхнувся й собі, длячогось встав, дивлячись на неї жалкими очима й нервово погладжуючи себе по темнорусому розпатланому чубови.

— Можете! йдїть! — махнула вона рукою на двері і стала застїбати своє пальто, не падаючи гудзиком в петлю й поспішаючи.

— Ну, а що-ж робити?... Га?... несьміло прошепотїв він. Людмила глянула на його, кинула застїбати і раптом чогось страшенно зкипіла.

— Що? А я знаю?... А ви слухаєте мене?... Ви думаєте, що мені приємно дивитись на вас? Хіба ви мені вірете?... Я-ж „ін-те-ле-гентка!“ Я... Ви самі сказали... Ви думаєте...

І чуючи сама, що говорить якусь нїсенїтницю, вона зупинилась і круто одвернувшись, підійшла до вікна і стала дивитись на улицу. Потарабанивши трохи дріжачими пальцями по шибі, вона знов повернулась і спокійніше вже підійшла до стола.

— Робіть, що знаєте — роблено байдуже промовила вона. — Тільки щоб потім не нарікали на мене... Більше нічого... А тепер я маю до вас справу — діловим, сухим тоном додала вона, беручи й розгортаючи жмут, з якого зараз-же випало на стіл де-кільки аркушків паперу. — Ідїть сюди.

Максим хутко й поспішаючи зірвався з місця й підійшов до стола.

— Через тиждень буде демонстрація — не повертаючи до його голови і розгортаючи папірчики, трохи понизила вона голос. — Треба роздавати й розліплювати сей тиждень проклямації. Візьметесь?

— Візьмусь, візьмусь! Через тиждень? Невже це справді, добродійко .. товаришко? дріжачим, захопленим голосом, вмить вирвалось у його. Людмила хутко подивилась на його і проти волі усміхнулася. Лице його світилось чимсь таким трохи ростераним, але ясным і легким, губи усміхаючись так недовірливо, але з такою радісною надією, що здавалось, ніби воно стало зовсім друге.

— Раді? — не зводячи з його очей, кинула вона. Максим подивився на неї, соромливо-щасливо засьміявся і почервонівши весь, став читати проклямацію. Але видно було, що не розумів нічого

— Можете забрати їх і заховати десь — кладучи на стіл жмут, промовила Людмила.

— Добре, добре, я заховую! — радісно одізвався він від папірчика. — Я заховую! Я сьогодні-ж і піду розліплювати... Можна сьогодні?

— Хоч і зараз.

— Добре, добре. Це значить у сю неділю?

— У сю!

— А чого-ж ви мені не сказали зараз-же, як прийшли? Я-б і не говорив усього. А то ..

І він винувато глянув на неї, мов прохаючи вибачення. А вона м'яко дивилась на його і почувала, як бажане притулити сю любу голову до грудей і приголубити її, розцілувати її, росло все більше а більше у грудях і хвилювало їх.

— Ви не сердитесь на мене? — соромливо й ніяково пробубонів він, акуратно складаючи проклямацію.

— Ні, серджусь! — засьміялась Людмила. Він глянув на неї й собі засьміявся.

— А ви дуже боїтесь мене? — додала вона.

— А боюсь! — щиро глянув він їй в вічі. Ви такі серйозні собі, такі знаєте, строгі... А я з вами так говорив

— Я серйозна? строга? — здивовано підняла вона свої троха широкі брови. — Хто це вам сказав?

— А ну-да серйозні... Такі... коли ви вперше стали за́німатись нашим гуртком, я, знаєте, хотів кидать через вас українську партію.

— Та-а-к? — криво усміхнулась вона.

— А потім... А потім — поспішаючи і мов бажаючи скоріще злагодити вплив сих слів, підняв він трохи навіть голос. — А потім я побачив, що ви тільки так, а що ви дуже добрі, тільки вид такий серйозний... я вже ні за що не кинув би... Я потім через вас і вивчив нашу мову... Спершу я сьміявся навіть, що по українськи, по хахлацьки... А потім, як ви стали говорити з нами і вияснили все... А особливо, що ви такі серйозні і такі... інтелегентка... говорите по нашому, по мужицькому. Я знаю, що се глупо, що так не можна судить... Всяка мова...

І запутавшись, він зупинився і став знов складати папірчики.

— А ес-ерів більше не соромитесь, як вони вас називають „шоманістом?“¹⁾ — ледве усміхаючись ласкаво спитала Людмила.

Максим підняв голову і засьміявся.

¹⁾ Шовіністом.

— Еге! Тепер вони самі просять у мене книжок ер-у-пе.²⁾ Говорять, що тут на Україні з російськими книжками по селах не можна вести роботи.. Позавчера я дав одному з нашої гурткової бібліотеки... „Дядька Дмитра“ і „Страйк“.

— Ну, а зараз вже не хочете йти стрілять? — серіозно подивилась вона на його.

— Ні! — також серіозно промовив він і твердо, мов підкрипляючи свої олова, витримав її погляд.

— І в тюрму ні?

— В тюрму? — перепитав він — В тюрмі я мабуть все одно з демонстрації попаду.

— А-а! Так .. — якось протягнула вона, мов догадавшись і пильно глянула на його, вмить спитала:

— Ну, а скажіть правду, ви се подумали, як я вам сказала про демонстрацію, чи просто самій демонстрації зраділи? Тільки правду говоріть!

Максим трохи змішався.

— Не знаю, не знаю — зтурбовано, нервово потер він себе по голові — ні!... А може. Я знаю тільки, що я зрадів, а чого, не знаю.

— Ну, то не важно! — зітхнула вона. — Покиньмо!.. Що я говорила? Ну-да, все одно.

І вона знов подивилась на його і знов такою близькою і дорогою була для неї ся постать, що вона вмить стрепенулась і якось здивовано, злітно зітхнула і голосно вимовила:

— Фу, які глупості!

— Що таке? — зтурбовався Максим.

— Нічого, нічого!...

²⁾ Р. У. П. Революційної Української Партії.

— Ви коли підете розліплювати? — раптом, сердито й сухо кинула вона.

— Сьогодні-ж! — винувато подивився він на неї.

— Будьте обережні! Не налазьте навмисно на арешт! Чуєте?

— Ні!

— Потім через два дні приходьте до мене на квартиру. Ви вже знаєте де. Тільки не звоніть а просто постукайте в стіну Другий поверх, етаж. Не забувайте Від 6-ої до 7-ої вечером. Коли я не обізвусь на стук, тоді позвоніть і говоріть, що ви з почти до телеграфістки з запискою. Розумієте? Я може пити-му як-раз в той час чай, або десь вийду...

— Добре, добре.

— Ну, а тепер до побачення! Жду через два дні.

І вона знов стала застібати своє пальто, дивлячись кудись у вікно і знов маючи той-же серйозний і строгий вигляд

— Пращайте! — застібнувшись, протягнула вона йому руку і не озираючись, вийшла з хатинки

На дворі було ще видно, тільки якось вохкіще, ніж у хатинці й подував нервовий весняний вітер.

Вийшовши на уличку, на яку виходило й віконце „квартири“, Людмила пильно озирнулась на всі боки і спустивши на лице вуаль, хутко пішла на гору, струнко хитаючись своїм повним, рівним станом. Але не встигла зробити й десяти ступнів, як зразу зупинила трохи ходу і стала вдивлятися в якусь постать, що чогось нерухомо стояла біля тину й пильно дивилась просто їй в лице.

„Знов той самий індивид“ — подумала вона і страшенна роздратованість закипіла у неї у грудях.

А індивид, наче помітивши се, тихо рушив уперед і помахуючи паличкою тільки озирався іноді. На йому був якийсь по коліна жовтий, теплий піджак, чоботи, картузик і зелений шарф на шиї. Лиця Людмила тепер не бачила, але пам'ятала тільки маленькі, ніби жовтенькі оченятка, що бігали якомось на всі боки, та коротеньке підборіддя з кущиками білих волосків.

Придумавши щось, Людмила вмить зупинилася. Індивид пройшов, не озираючись декільки ступнів, потім обернувся і також зупинився.

„Ага!“ пролетіло з ненавистю у Людмили і вона рішучо стала наганяти його. Порівнявшись з його піджаком і зробивши ще ступінь вперед, вона раптом повернула до його голову і з такою силою ненависти, зневаги й огидливості промовила „ш...шпиг!“, що індивид зупинився, роззявив рота і трохи навіть збліднувши так і застиг. А Людмила, не озираючись, швидко пішла вперед і хутко сховалась за рогом. Тоді індивид, мов схаменувшись, мало не бігом кинувся за нею, але коли вискочив на ріг, чорної, повної постаті вже не було на темній, глухій улиці.

II.

Дійсно Максим змінився. Він уже не сидів цілими годинами, байдуже дивлячись в куток, не усміхався жалко й безнадійно, не збірався

Львівська державна
наукова бібліотека

746

ні стріляти, ні в тюрму. Цілими днями він десь бігав, з кимсь вів якісь справи, переходив з фабрики до фабрики й завше мав десь за пазухою цілий жмут проклямацій. Він навіть дістав собі десь якусь кумедну роботу, на яку ходив тільки зрана до обіду, або з обіду до вечера, так що другу половину дня ходив уже собі де знав. А через кожді два дні з'являвся у Людмили. І хоча так-же само як і перше ніяково мняв свій жовтенький, без підкладки капелюх, хоча так само старанно й обережно обходив коверчик біля ліжка, боячись ступити на його забрудненими, подраними черевиками, хоча й тепер як і перше počував себе трохи не при собі в сій чистенькій, затишній кімнатці, але тепер, увійшовши, він зараз-же, мов бажаючи загладити свій візит приємною звісткою, починав ще з порогу шепотіти:

— Усе добре, знаєте... Діла йдуть добре... Усе, як слід...

Але Людмила зараз-же перебивала його, брала з рук його капелюх і з тою ласкавою усьмішкою на устах, яка робила її серйозне й строге лице зразу добрим і тихим, мовчки вішала на кілок, а йому показувала на стільчик. І Максим хоча так-же як і перше бережно сідав, соромливо підобравши під стілець свої ноги, хоча й тепер иноді скося подивлявся на своє діравеньке пальто, але за те на устах його не плакала усьмішка, очі не бігали з якоюсь боязкою, винуватою тугою, а навпаки він весь час мав такий вигляд, ніби ось трохи посидить і має зараз-же бігти до чогось любого, милого й радісного. І говорив він хоча й поспішно і так-же нервово, але з щасливим запалом, з силою й охотою. І Людмила мовчки слухала

його і з уст у неї не сходила усмішка, що мов довгими проміннями виходила з очей, що з великих і сірих робила їх двома милими, довгими щилинами з ясним, тихим сьвітом доброти. І мало не кожного разу Максим дивився на сю промінясту усмішку і що-разу йому хотілося щось сказати, але він тільки соромливо тупився і зараз-же оповідав щось друге.

Так він що два дні ходив і рапортував. І кожного разу лице його здоровіщало й здоровіщало, кожного разу він все щасливіще сьміявся й кожного разу кудись поспішався, мов боявся упустити щось любе й дороге. І Людмила не вдержувала його, тільки, як він уже дуже мало сидів, лице її робилось знов серйозне, а через те якесь поважне й строге. Тоді великі, сірі очі її мов ще побільшувались і мов обливали все трохи смугляве, гарне лице її строгим і навіть суворим сьвітом. Тоді й Максимові робилось якось ніяково й холодно і інстинктивно хотілось викликати знову усмішку. Й іноді се йому вдавалось; і тоді вони обое радієтно й трохи соромливо сьміялись і щиро прощалися.

А в суботу довго сиділи й все обмірковували. І хоча лице Людмили не всьміхалось, але Максим пильно слухав її і нервово потираючи себе по голові, весь час промовляв:

— Добре, добре.

А прощаючись, Людмила трохи задержала його руку в своїй і м'яко дивлячись на його, промовила:

— Глядіть-же товаришу. Памятайте, що мені дуже боляче буде, коли ви задурно попадетесь. Дуже боляче... Бо ви дуже хороший і... користний... Ви може користніщий, ніж

кільки інтелегентів разом. Здержите-ж своє слово?

— Здержу, здержу. от побачите!

— Но глядіть!... Завтра-ж чекайте мене там...

Добре, добре. Тільки той... трохи потупився він. — Ви приходьте до дванадцяти бо... бо...

— Бо що? засьміялась лукаво Людмила.

— Бо може ви спізнитесь, а я не видержу, як почнуть...

І Максим прохаючи подивився на неї.

— Ах, ви-ж... Ну, добре...

Максим радісно й бочком якимось висунувся в двері й хутко зійшовши сходами на улицу, щасливо затунав до дому, не помічаючи за собою якоїсь постаті, що зараз-же тихо посунала за ним.

І другого дня ще не було й одинадцятої, а він уже то стояв на умовленому місці, то нервовий ходив біля його й нетерпляче подивлявся на всі боки. День видався ясний і веселий і хоча на улицах був скрізь ще лід побитий на шматки дворниками, але сонце так любо всьміхалось, що здавалось стоїть уже справжня весна. На Крещатику, де призначена була демонстрація і біля якого чекав Максим, було шумно і людно. З обох боків по тротуарах сунули довгі низки робітників, студентів, інтелегентів з празниковими обличами і з якимсь чеканем в очах. Иноді стрійно й рівно проїзджали козаки з нахабними пиками, з нагаями в руках і з усьмішками й регітом на устах. Тоді голови всіх повертались до них і з купи робітників иноді вилітала лайка і свист. Але їх спиняли і всі знов сунули далі, через кожні

пять ступнів поминаючи поліцаїв, що правильним, рідким рядком стояли біля кожного тротуару.

Вже було недалеко дванадцятої, а Людмили все не було. Максим зтурбовано крутився і вже де-кільки разів поривався йти, але що разу зупинявся і з нетерплячою досадою дивився по улиці.

А демонстранти все підходили та й підходили то парами, то по одинці, а то й цілими валками. І Максим виразно бачив у кожного на лиці якусь блідість і нервовість, а у де-яких своїх знайомих робітників навіть щось таке, чого він ніколи перше не бачив. Він радісно здоровкався з ними, иноді проводив їх кілька ступнів і знов одходив назад, все більше та більше захоплюючись і турбуючись.

Вмить десь щось густо загуділо й ніби зачувся якийсь крик. У Максима страшенно замерло серце; він подивився широко розплющеними очима на робітників, що зразу хутко побігли кудись і, мов підхоплений якоюсь силою, зірвався й побіг собі за ними. Але то проїзджали тільки козаки і „ще не було нічого“, як розчаровано подумав Максим.

Коли рівно о дванадцятій Людмила прийшла на призначене місце, Максима вже не було, тільки на розі стояла ціла валка поліцаїв та околотків, що з серйозними, напруженими лицами напирали на робітників.

„Не видержав таки“ пробігло в голові у Людмили.

Вона тепер була до того серйозна й поважна, що поліцаї і навіть якийсь околоток поспішно дали їй дорогу й прикрикнули на робітників, що товпились густим рядом. Люд-

мила спокійно пройшла і, пильно вдивляючи під кожний жовтенький робітничий капелюх, змішалась з валкою демонстрантів.

Надходило вже пів до першої, — той час, коли завше звичайно „починається“. На тротуарах було вже повно, так що можна було йти тільки туди, куди йшли всі; по середині улиці вже частіше проїзджали козаки і навіть два рази важко й рівно пройшла рота салдат з кам'яними обличчями і штиками на плечах. В вагонах трамваїв, на балконах будинків, в воротах дворів, навіть на покрівлях сиділа, стояла, навіть висіла публіка з напруженими фізіономіями і чекала, голосно розмовляючи й сьміючись нервовим сьміхом. В повітрі носилось щось важке й напружене, в очах всіх горів якийсь огонь, розмови велись коротко, нервово і не до діла.

Людмила трохи розчервонівшись, йшла між двома студентами і, коротко відповідаючи їм, все так-же пильно роздивлялась і ніби шукала когось

— Ви, здається, товаришко, шукаєте когось? — трохи нахилився до неї студент з лівого боку, і Людмила, подивившись на його, побачила й на йому те саме, що бачила на всіх і почувала на собі.

— Так, шукаю одного...

І не встигла скінчить. Раптом зо всіх боків, зо всіх напружених грудей вилетів якийсь крик, всі разом побігли кудись, і Людмила почувуючи як у грудях у неї щось росте, шириться, давить, також закричала й побігла зо всіма, спотикаючись і поспішаючи.

— Дивіться, дивіться! — вмить закричав хтось недалеко і Людмила, піднявши голову, побачила: посередині улиці, над буйним,

густим потоком голов маяло щось червоне і ніби гордо-радістно кивало всім на всі боки. І Людмилі з маленького горбика було виразно видно, як до сього червоного, мов до сонця, збігалось все зо всіх боків, а біля його наче кипіло і бурлило ціле море. А воно здійсмавалось все вище та вище і мов якимсь страшним і таємничим хитанєм підбадьорювало й подужчувало могутнє „ура“, що неслоя зо всіх боків, що без всякої свідомости вилітало з грудей Людмили, що скликало зо всіх боків кінних поліцаїв, козаків, салдатів. І ось видно Людмилі, як махаючи якимись не то палицями, не то шаблями, озираючись на всі боки й хвилюючи валку демонстрантів, летять по людях три кінних околотка щось гукаючи один одному і пильно слідкуючи за червоним. Видно, як червоне за кожним їх приступом мов поспішає й скоріше має по улиці під тисячний крик „ура“ і свист та крик поліцаїв. Ось околотки вже близько. „Ура“ мов дужчає, лиця скажено напружені, а околотки сурово нахмурені, шарпаючи коней, одбиваючись від рук, що тягнуть їх з сідел, розмахуючи по головах палицями, озираються один на одного і щось гукають до кінних поліцаїв, які десь там на другому тротуарі також бють, щось кричать і хвилюють потік.

І Людмили серце б'ється невимовно; з кожним наступом околотків, з кожним змахом прапора їй хочеться кинутися до його, ухопити та хоч і впасти під шаблями.

І зробилось щось дике й страшне. Червоне хитнулось ще де-кілки разів, здається зачепилось за голову одного околотка і десь сховалось; а на тому місці замиготіли палиці, зачулись стогіни, окремі крики, вискочив з валки

без околотка кінь, налетіли козаки і невпинна хвиля людей зімняла, спихнула Людмилу і понесла з собою. Вона бігла, задихалась, якісь чоботи давили їй ноги, чийсь руки штовхали у боки, хтось щось кричав над ухом і горячо дихав на шию, а сила все несла її.

„Куди-ж ми біжимо? куди-ж біжимо?“ літало у неї, а ноги проти волі мусіли бігти. Нарешті стали зупинятись. Людмила, важко дихаючи, озирнулась. На тому місці, де маяло червоне, вже не було робітників, тільки гарцували козаки, а зо всіх боків стояли демонстранти і, мов збираючись з силами, переходили всі в один бік.

Вмить хтось знову щось закричав; груди знов сколихнулись і могуче „ура“ знов залунало. І знов кинулись остервеніло козаки і, топчучи, давлячи задніх, почали розганяти. І знов усі побігли кудись. Але бігли недовго: якось само собою всі збились до одної величезної, довгої валки і твердо і спокійніше посунули по улиці. Козаки чогось одстали і замість їх звідкись взялись салдати і стали йти поруч демонстрантів, не пропускаючи нікого на середину улиці і мов огородивши довгим тином.

Десь затягнув хтось „Дубінушку“, далі обізвалась „Марселєза“ і хутко нестрійний, нерівний, але повний великої сили сьпів став розлягатись по валці. Так спокійно пройшли до рогу одної улиці, що йшла кудись на гору. Людмила вже почала й собі заспокоюватись і вже навіть з'єдналась з якоюсь товаришкою, як раптом всі повернули назад і хтось, боляче наступивши їй на ногу, закричав:

— Козаки за углом!

Людмила хотіла щось спитати, але в сей

час захрипіла над нею коняча твар і щось гостро ударило по плечах.

— Р...разойдїсь! — заревіло у неї над головою, і козак з чорною борідкою й гарними кучерями під широким картузом знов широко замахнувся нагайом і зі свистом полюнув ним по валці. Перші кинулись в бік, а козак, підбивши й зімнявши конем якусь панну в рудій шапочці, що щось закричала, але зразу якось змовкла, скажено почав гатити вправо й вліво по головах, по плечах, по чому попало.

Людмила важко дихала і не памятаючи себе стояла й дивилась і не знала, що робити далі. В той саме час звідкись вискочило з десятків піших поліцаїв і, регочучи між собою, стали напирати на збитих до стіни якогось магазину демонстрантів.

— Р...разойдїсь! Р...разойдїсь! — ревіло зі всіх боків.

Але розійтись було нікуди, бо з одного боку були салдати, з другого — позачиняні двері й вікна крамниць, а з третього — поліцаї й козаки, що гасали по валці і гатили її з якимсь божевільним запалом. Можна було тікати назад, але валка була така густа, що Людмила постановила краще всього продертись вперед і між козаками вибратись чи живою чи мертвою на другий бік рогу. Зкинувши з себе дріжачою рукою капелюх, що весь час тільки перешкаджав їй, вона з рішучо-піднятою непокритою головою сувора, поважна, твердо стала продиратись вперед.

— Товаришко! Там козаки! — гукнув їй хтось позаду.

— Я знаю! — озирнулась вона і, блиснувши очима, знов ще твердіше пішла вперед.

За нею посунув ще де-хто а коли вона порівнялася з поліцаями, що одбивали якимись виструганими палицями всякого, хто хотів продертися і не звертаючи уваги, стала напирати на них, то вже вся валка, мов набравшись якоїсь сили, разом гукнула „ура“ і з силою наперла вперед.

— Ніззя! Ніззя! — гукнув було один поліцай з великою рижою бородою, однихаючи Людмилу; але вона раптом скажено кинулась на його, вихопила палицю і в якійсь несвідомій нестямі стала бити його по голові, по плечах, по руках і навіть разів до два ударила якогось студента, що кинувся за нею.

— Уррра! — страшенно розляглося в передніх рядах, що бачили сю сцену. — Урра! — покотилося далі — Урра! — обізвалося десь там далеко на другому кінці демонстрації, Уррра! — ще дужче пронеслося знов тут і веселі поліцаї в один мент десь зчезли під могутим напором і тільки в де-яких місцях крутились якісь купки та миготіли в повітрі палиці.

І знов сталося щось дике й страшне. Як демони налетіли знов козаки; і знов збиті демонстранти, розбігаючись на всі боки, падали під ударами нагаїв, одбивалися каміннями, збирались в купки, знов розбігались і знов падали, виносячи на руках побитих товаришів, на швидко завязуючи свої рани і знов кидаючись туди, де більші купи були, де розлягалось голосніше „ура“.

Задихана, червона з розірваним рукавом стояла Людмила під ворітьми якогось будинку і дріжачею рукою витирала піт на лиці. Біля неї стояло де-кільки робітників і два студенти

і також важко дихаючи, червоні, помяті, дивились туди, де тільки що були.

Тут було тихіше, тільки „приватна публіка“ купчилась та зза плечей одно-одного дивилась до „центру“.

Вмить в „публіці“ зашамоталось, захвилювалось і раптово посунуло назад

— Когось ловлять! — крикнув хтось.

І за сими словами повз Людмилу пробігла якась постать в жовтенькому капелюсі і, пригинаючись, силкувалась утікти від двох поліцаїв, що тяжко сопучи гнались за нею.

— „Максим!“ раптом пронеслось у серці Людмили і, несчувшись сама, як зірвалася з місця, вона під здивованими поглядами „публіки“ щось закричала й побігла за ними. Робітники й студенти також щось закричавши, рванулись, випередили її і вмить разом зупинились. Зробилось щось незрозуміле. Поліцаї зчезли, а замість їх на землі валялись якісь дві чорні постаті і щось ловили.

— Сюди, товаришу, сюди! — крикнув студент, і Максим вже без жовтенького капелюха вмить наче виринув звідкись і, з хрипом важко дихаючи, всунувся між студентів і робітників.

— Сідайте, сідайте! схопила його за плечі Людмила і придушила до землі Максим не сів, а упав.

— Держіть, держіть його! пробіг повз їх поліцаї, озираючись на всі боки з налитими кровю очима і з порохом на щоці.

— Туди побіг, господін поліцейський! — Туди! поспішно показав один з робітників в протилежний бік. — Я сам бачив.. Туди!

Поліцай мовчки недовірливо озирнув його

і побіг далі, а за ним і другий, шкандибаючи, обтрушуючись на ходу і безсоромно лаючи тих, що сьміялися з його.

— Ах, як добре! Ах, як добре, товаришко! — щасливо шепотів Максим піднявши голову і дивлячись до Людмили. — Ах, як добре!

А Людмила з ніжністю дивилась на його червоне лице, на піну, що засохла в кутках губ, на ноздрі, що широко хвилювались, на мокре, розкудовчене волосся на голові і радісно, щасливо всьміхалась. А робітники здивовано дивились на них і собі починали радісно усьміхатись і розпитувати Максима. І він говорив їм беззв'язно, хапаючись, перебиваючи себе і звертаючись до всіх. Коли-ж поліцаї вже зовсім зчезли і „публика“ заспокоїлась, то біля них уже стала збиратись ціла валка цікавих і проштовхуючись, пролазячи поміж другими, слухали його.

— Ну, годі! — раптом спинила його Людмила — ходім звідси!

— Ходім, ходім! — поспішно згодився він — ходім „туди!“ Правда?

— Правда, правда!

Й вони рушили, а за ними й ті, що стояли. І „публика“ розступилась перед ними, здивовано дивилась і провозжала очима високу, повну панну з неокритою, чорною, густою косою, і робітника з червоним, молодим, щасливим лицем, і всю купу, яка палко розмовляючи між собою все побільшувалась та побільшувалась.

— А ми дуже неконспіративно йдемо! — засьміялась Людмила обдивляючись на себе й на Максима. — Ще заарештують.

— Ну, то що?! — щасливо тріпнув він головою. — Хай! Зате-ж я їм дав. Зато-ж я боровся! Ах, як добре, добродійко! — вмить зупиняючись на мент і дивлячись на неї, скрикнув він. — Ви знаєте, що я бив їх так, що аж руки болять! Я-ж, знаєте, одного поліцейського прибив! їй богу!... Я вам говорив се? Так знаєте і впав... А ви били?

— Не знаю... Може...

— Правда, так наче ви в тумані? От так і я... А серце, знаєте, так б'ється... А колись-же оттак і революція буде. Правда?... Тільки не скоро... Ах, знаєте, як стидно, як стидно! — вмить з боєм перебив він себе і зараз-же хапаючись і наступаючи всім на ноги, заговорив далі:

— Ви втікали, товаришко?... — од козаків?... — Правда, стидно? Правда больно так?... Я, знаєте, хотів прямо унасти і хай топчуть... А всі біжать: А ті б'ють... Нагайками по лиці... Одному, знаєте, якомусь студентови вибили око... І арештували зараз-же... Мене не арештують... Я буду одбиваться до смерті... Я вже не хочу в тюрму...

Людмила слухала його і не вважаючи на те, що звертала на себе увагу всіх, дивилась тільки на всі боки і бажала тільки скоріще дійти „туди“. Проминали знайомі, задихані лица, хтось із товаришок і товаришів студентів зупиняв її і щось говорив, а вона тільки усьміхалась і всіх кликала „туди“. Хутко біля неї й Максима зібралась знов велика валка розігнаних демонстрантів і стала з піснею наближатись до „центру“.

А там творилось те саме, що й тоді, як Людмила виривалася звідти. З одного боку —

стіни улиці, з другого — рота салдат, а з переду й позаду поліцаї й козаки, які то накидалися на валку і били демонстрантів, то гарцюючи спочивали і тільки пильно слідкували згори. Коли вже Людмила з купою наблизилась так, що їх побачили задні із „центру“, Максим став конатись чого за пазухою, раптом витягнув дріжачими руками якусь велику червону хустку і високо піднявши її голосно й дзвінко закричав :

— Геть з самодержавієм! Най живе соціальна революція! Урр-а-а!

Людмила здригнулась.

— Що ви робите?! Ви! — здивовано схопила вона його за руку, але пізно вже було. Зобачивши червоне козаки, як зьвірі кинулись до них і не встигла Людмила протягнути навіть поперед себе руки, як на неї налетіла коняча голова, попхнула її, збила з ніг і Людмила чуючи, як щось важке й гостре ступає їй на руку, впала без пам'яті.

Коли вона прийшла в себе, коли здивовано повела своїми великими очима круг себе, їй перш усього кинувся в вічі патрет Миколи II. з його риженькою борідкою й курпатим носом.

„В жандармерії!“ — пролетіло у неї.

— Дивиться вже, дивиться... Води! — зашепотіло вмить щось біля неї. Людмила хутко підвелась. На неї дивились знайомі очі Сивенка, а знайома невеличка борідка його заспокоююче хиталась і мов говорила за губами :

— Дивиться вже, дивиться. Води!

— Я в аптеці? — спитала вона, дивлячися на ряд полиць з баньками, пляшками і таким инчим.

— А ви-б де хотіли бути? — усьміхнувся

Сивенко, щось мішаючи в склянці з водою, яку приніс йому якийсь незнайомий студент. Людмила сіла — озирнулась. В аптеці вже було темнувато і видно було, що починало смеркатись. За стойкою стояв якийсь блідий, молодий добродій і пильно дивився на неї. Людмила одвернулась, потім щось наче згадавши, хутко повернулась до Сивенка і спитала :

— А ви, товаришу, не знаєте, чи заарештували того робітника, що був зо мною в той час, коли я впала? Не бачили?

— Не знаю, товаришко, здається, його також як і вас почастиували добре... Болить голова?

— Трохи...

— Де?

Людмила хотіла підвести руку і вмить почула страшний біль.

— Ох! — проти волі вирвалось у неї.

— Тихо, тихо! — затурбувався він — я перев'язав вам... Не руште, не руште!... Зараз я вас посаджу на звощика й поїдемо до дому... Ось, нате, випийте...

— А вже скінчилось?

— Для вас уже...

Людмила випила зі згагою із склянки, ще раз подивилась на блідого добродія за стойкою і їй здалося, ніби вона бачила його десь.

— Ну, посидьте-ж тут, я зараз — ухопив Сивенко картуза і пішов кудись в другі двері.

— Куди-ж ви? — здивувалась Людмила.

— За звощиком!

— Та хіба в сі двері?

— Ті по случаю демонстрації замкнені...

Блідий добродій усміхнувся і одвернувся. Хвилини через п'ять Людмила вже обережно

сїдала на бричку з піднятою будкою і серіозно й поважно хитала головою блідому добродію і студентові.

А на улицах ще кипіло. Скакали иноді козаки, гикаючи й махаючи нагаями; проїжджали звощики з двома поліцаями, що обхопивши за стан, держали якогось студента або панночку; вилїтало звідкись „ура“ а за ним крик, свист і стук конит. Раз навіть бричка мусїла спинитись і тихо їхати за купкою демонстрантів, які очевидячки тільки що зібрались знов до гурту і гучно сьпівали:

„На бой кровавий, святой і правий,
Марш, марш вперьод робочій народ!“

Але не довго сьпівали. Наскочили козаки, врізались в купку і зразу проробили бричці дорогу. Звощик стьобнув коней і бричка, поминаючи червоні, захоплені лица демонстрантів, хутко покотилась вперед.

III.

Тої-ж таки ночі Людмила вже чекала жандарів. Але їх не було, ні в ту ніч, ні в другу, ні в третю.

— Невже так минеться? — не вірилось їй, але все таки нікуди крім своєї контори не ходила, нічого не писала й не читала і кожного вечора пильно обдивлялась по всіх куточках, чи не забула як небудь чого заховати. Минуло днів з п'ять. Все було спокійно, жандари не являлись. Але не являвся й Максим. Приходили до неї товариші, товаришки, приходили ті, що

вона бачила їх на демонстрації, приходили й ті, що й не бачила, всіх розпитувала, але ніхто не міг їй нічого сказати.

„Розуміється, заарештували“ порішила вона і почула, як їй стало якось нудно і глуха злість здавила груди. Навіть злість була й на Максима, й на себе, й на всіх.

Аж ось на шостий чи на сьомий день, перевязуючи руку, вона вмить почула знайомий, тихий, несьмілий стук у стіні.

„Максим!“ кидаючи хустку й поспішаючи вибігла вона в сіни і одімкнувши двері широко розчинила їх.

— Ви, Максиме? — прошепотіла вона з якимсь дріжанем у голосі.

— Я... заворушилась якась постать біля стіни.

— Чого-ж ви... Йдіть... Заходьте! — Постать несьміло й зігнувшись якось просковбнула провз неї і так-же несьміло просунулась у кімнату. Людмила поспішно замкнула двері і хутко ввійшла за ним.

— Де-ж ви були? Чом не приходили? — зараз-же накинулась вона, але, подивившись на його, раптом спинилась та так і застигла. Лице його було бліде, якесь запале і на губах знов грала та сама жалка, винувата усмішка, а очі безпокійно й несьміло бігали на всі боки.

— Зно-ов!... — якось тихо і мов підтверджуючи й разом питаючи, сумно й сердито й суворо протягнула вона. — Зно-ов... Максиме! Товаришу!... Що-ж ви робите?!

— Я, добродійко, нічого, їй богу, нічого — хутко й тихо заговорив він, мнучи якогось дражного картуза. — Я маю до вас діло... Я зараз піду...

— Нікуди ви не підете! — скрикнула Людмила. — Нікуди, чуєте?!... Говоріть краще, де ви були?... Та сядьте!

Максим сів і вже не ховаючи ніг якомсь занадто прямо став дивитись їй в очі і ніби збирався щось сказати.

— Ну? Де були?... Як втікли з демонстрації?

— Та так... Утік... Я маю до вас, добро... товаришко, діло...

— Я хочу знать, де ви були! сердито перебила Людмила...

— Та дома... На роботі... Мене хотять арештовати... Сашку й Василя забрали... І мене взяли-б, та я дома не був тоді.. Тепер стережуть. Я цілий день сидів у товариша.

— Може їсти хочете?

Максим хотів одмовитись але очевидячки так хотів їсти, що тільки подивився безсило на неї і нахилив трохи голову.

Людмила зараз-же схопилась, підняла по дорозі покинуту хустку і хутко вийшла з кімнати. Хвилини через три вона вернулась уже з перев'язаною рукою і з хлібом, маслом та чайом на тарільці.

— Вперед їжте, а потім будете розказувать — не дивлячись на його кинула вона, ставляючи все перед ним і одходячи трохи в бік.

Максим став їсти. Видно було, що він давно вже не їв, бо ковтнувши хліба зараз-же став гикать з неприємним підскакуванням і викриком. Се очевидячки страшенно засоромило його, бо густо почервонів і перестав їсти, винувато подивляючись на Людмилу, якій стало також ніяково і до болю жаль його.

— Чаю сербніть! — нарешті порадила вона. Максим слухняно та поспішно вхопив шклянку і дріжачими руками став підносити до запеклих і посинілих губ.

Людмила одвернулась і стала ходити по кімнаті, м'ярко віючи своєю широкою сьвітлою блюзою і поглядаючи иноді на Максима, який без неї зараз-же справився з гикавкою і вже смачно жував хліб, бажаючи очевидячки скоріще й менше їсти.

— Дякую... — нарешті промовив, утершиє рукавом і трохи одсунувшись.

— Ну, розкажуйте... — сіла Людмила проти його. — Як втікли з демонстрації?...

— Так... Мене не зачіпали...

— Де-ж ви були весь тиждень?

— Дома... Сидів...

— І знов почали нудить?

Максим ще жальче подивився на неї і хотів щось сказати, але нахилив тільки голову і почав мяти картуза.

— Що-ж вам ще треба? — тихо заговорила Людмила. — Була-ж демонстрація... Ви-ж „боролись“... Що-ж вам?

— А тепер? — підняв голову Максим. — Знов нічого?... Знов так?... Заняття, збірки?... Я-ж не можу, добродійко!... І раптом понизивши голос додав: я маю до вас діло...

— Ну?

— Дайте мені двадцять рублів.

— На що се так багато?

— Я поїду в Петербург.

— В Петербург? — здивовано протягнула Людмила й пильно подивилась на його.

Максим знов нахилив голову.

— Чого ви там захотіли?

— Я хочу там... Я хочу там знайти собі роботу... Я вже давно... Нема? — підняв він голову і зустрівшись з її строгим і суворим навіть поглядом, змішався й хутко забігав очима.

— Товаришу Максиме! що ви думаєте собі? — тихо почала Людмила. — Що ви гадаєте? Се-ж дурниця!... Се-ж... божевіля... За двадцять рублів... Гм... Та... тут!... Ну, що вам казати?! Та тут треба сотні по двадцять рублів, щоб зробити те, що ви хочете, а ви... Дайте йому двадцять рублів і він поїде в Петербург!...

— Ну, та що!... Я знайду там роботу, а там може...

— А там вас заберуть, повісять і весь ваш подвиг!

— Не заберуть.

— Ет! Мовчить краще!

Максим ніяково поворухнувся і задумливо застиг, трохи схилившись безсило вперед і дивлячись просто себе широкими очима.

Людмила також замислилась і ніби прокидаючись иноді скоса дивилась на його і знов, зітхнувши, щось пильно й похмурившись думала.

— Ну, то я кинусь під поїзд... — вмить якимось беззвучно прошепотів Максим, не ворухчись таки й не повертаючись, тільки дивлячись уже не так задумливо й рівно.

Людмила хутко повернула до його голову.

— Що ви сказали? — якимось здушено промовила вона.

— Під поїзд кинусь — знов беззвучно прошепотів він, не усміхаючись і все таки не повертаючись.

— І вам не сором це казати?... і ви сьмієте називати себе соціялістом?... і ви... йдіть... кидайтесь!... — зпалахнувши встала вона і навіть показала рукою на двері. Але Максим не ворухнувся.

Йдіть-же!... — тихіше вже додала вона і постоявши трохи, знов сіла й нахмурилась. Пройшло хвилини дві.

— От що — помалу і якось з натугою почала вона. Я маю одно средство... Не хочу брехати... Ви слухаєте?

Максим здригнувся і злякано повернув до неї голову.

— Слухайте!... Я маю средство... Воно для мене неприємне, але-ж... коли і воно не pomoже, тоді... тоді робіть, що хочете...

Максим безнадійно подивився на неї.

— Ви поїдете в село... Чуєте?... Ви хочете роботи... Там є робота... Організуйте, пропагандіруйте, агітуйте... Там вас слухатимуть... Я хотіла-б, щоб ви були тут, бо ви й тут потрібні. але-ж... Згожуєтесь?

— А хіба у вас нема двадцяти рублів? — похмуро й ворожо кинув він. Людмила нетерпляче ударила себе по коліні.

— Ви краще слухайте!... За два-цять рублів ні-чо-го не зро-би-те. Чуєте?... Поїдете в село!...

Максим байдуже й дерев'яно подивився на неї і щось очевидячки знов думав.

— Сьогодні-ж і поїдете... Замість того, щоб нудить оттут і тинятись десь по товаришах, їдьте робіть діло. .

— І літератури дасте? — сумно спитав він.

— І література, й проклямації, й гроші... Все!

— Добре! — байдуже хитнув він головою і почав вставати, мов збираючись уже їхати.

— Куди-ж ви? — здивовано подивилась вона на його.

— А хіба це не зараз?

Людмила засьміялась — і схопивши за руку тихо посадила знов на стілець. Він покірливо сів і слабо й безсило й собі усьміхнувся. Лице йому, здавалось, ще більше зблідло й навіть пожовтіло, а руки і очі ніби згубили тепер нервову затурбованість і виглядали якось мляво й ще жальче.

— Не дивіться, я переодягнуся — зітхнувши встала Людмила і перейшла в другий куток кімнати. Максим поспішно всім тілом одвернувся в другий бік і застиг.

Переодягнись Людмила загнула лице густим, чорним вуалем, дістала з шафи якийсь инчий, ніж звичайно носила, капелюх і низько наділа його на лоба.

— Я піду вперед, а ви ступнів на двадцять йдіть за мною — почала вона шепотом — Чуєте?... Та поверніться, вже можна

Максим також поспішно повернувся і навіть встав.

— Я буду йти попереду а ви позаду... Та глядіть, щоб за нами не було шпига... Як що примітите, кашляніть три рази під ряд... Розумієте?... Потім я зайду в одні ворота (се недалеко)... ви йдіть за мною... Там вам дадуть все... і гроші й адреси, куди їхать... Аби тільки дома захопити... коли не буде дома, вертайтеся і все таки йдіть за мною. Чуєте?

— Чую — прошепотів Максим.

— Ну, ходім.

Вийшовши на улицу Людмила трохи постояла біля ганку, пильно вдивляючись у всі закутки, потім хутко рушила й не озираючись пішла по тротуару. Хвилини через дві вийшов і Максим і густо й часто переступаючи ногами, озираючись і зупиняючись майже біг слідом за нею. На улиці було темно й вохко, тільки лихтарі проривали темряву та з деяких будинків падало ясне світло на дорогу.

Спершу Максим ніяк не озирався, придивлявся, але чим далі, то йшов тихіше й тихіше і, як видно, забував навіть про темну жіночу постать, що хутко йшла попереді. Потім наче згадавши, підіймав голову, зтурбовано дивився вперед і мало не біг за нею. Аж ось Людмила зайшла в якісь ворота і зникла. Максим бачив, куди вона зайшла і почекавши трохи, озираючись знов просковбзнув і собі туди-ж. На якомусь дерев'яному ганку вже чекала Людмила.

— Сюди, сюди! — прошепотіла вона і пішла вперед. Якимись темними, вузькими коридорчиками, по якихсь сходах, мацаючи руками по стінах, вони нарешті добились до якихсь дверей, що були, як нащупав Максим, оббиті ніби кожею. Людмила твердо стукнула два рази, почекала з дві секунди, потім стукнула ще раз і знов два рази. За сим зачулась чиясь хода і в дверях заторохкотів ключ.

— Свої, свої, одчиняйте — зашепотіла Людмила, як тільки двері злегка відчинились і звідти виглянула якась голова в окулярах.

— Боялась, що не захоплю вас дома... Познайомтесь — хитнула вона їм головою, коли Максим несміло вступив за нею в кімнату й трохи зажмурился від світла.

„Окуляри“ протягнули йому руку і щось

пробурмотіли. Максим поспішно й з неяковістю потряс її і нічого не сказав.

— Йдіть сюди! — шонотом поклікала Людмила „окуляри“, одходячи в другий куток. — А ви сядьте! — кинула Максимові.

Максим озирнувся і обережно знявши якусь одежину з стільця й поклавши її на скриньку, сів і став роздивлятись. Кімнатка була невеличка, студентська і якась через край печепурна. На кілках висіла шинель, студентський картуз, якісь штани і більше нічого. Підлога була брудна, стіл з розкиданими книжками й паперами чогось похилився і спирався одним боком на спинку стільця.

„Ніжки одної нема“ догадався Максим і чогось зітхнувши став дивитись на Людмилу й студента. Вони стояли до його в профіль і йому було виразно видно соріозне й строге око Людмили, що хутко щось говорила, і ріденьку борідку „окулярів“, що мовчки й також серіозно слухали її.

— Ну? Добре? — мов кінчаючи голосно вже спитала вона.

— Добре... Мені все одно... — згодились „окуляри“ і зараз же вийшли кудись в другі двері.

— Поїзд їде на Самійлівку в пів до десятої... Ви спершу поїдете в Самійлівку — повернулась Людмила до Максима — тепер ще й девятої нема... Зараз принесе гроші, „бумажки“ і... все розкаже вам... Повинен був другий їхать, а тепер ви поїдете.

— Добре... — байдуже прошепотів він. Людмила глянула на його, піддержала трохи на йому свій погляд й одвернувшись почала задумливо ходити по кімнаті.

Через якийсь час „окуляри“ вернулись, щільно причинили за собою двері й підійшовши до столу поклали на його якийсь пакунок, обв'язаний шпагатом й акуратно загорнений в папір.

— Тепер слухайте... — густим басом звернулись вони до Максима, який зараз-же встав і поспішно наблизився до столу.

— Се... піде все... в два села — розгортаючи пакунок і виймаючи якісь книжочки, зашепотіли окуляри. — Се повинно бути доставлено в Самійлівку, а се... бачите?... се в Кам'янку. Їхать будете на станцію Вахристу.. Коли приїдете, вийдете на перон...

Максим хитав головою, слухав і навіть шепотів іноді губами, повтаряючи назвиско або адресу. А Людмила все ходила по кімнаті, закривши руки за спину і дивлячись іноді на його глибоким, м'яким поглядом.

— Вже? — нарешті підійшла вона до них.

— Зараз... Попрохаєте Василя, щоб дав вам селянську одежу... Гроші тратьте обережно... Коли справитесь, зараз-же вертайтеся назад і зайдіть або до товаришки, або до мене... Знайдете мою квартиру? Максим хотів сказати, але Людмила, якимось хапаючись, хутко перебила.

— Він зайде до мене... Тут ще треба шукати. До мене зайде!

— Мені все одно... — згодились „окуляри“ і поважно винявши гаманця стали одлічувати гроші.

— Тільки ви там даремно не сидіть — серйозно звернулася Людмила до Максима. — Зробіть й назад... Чуєте?

— Добре — прошепотів Максим і якось безнадійно й покірливо глянув на неї.

— Нате! — скінчили „окуляри“ і подали де-кільки бумажок і одного золотого. Максим обережно заховав їх в кишеню і взяв в руки клуночок, який „окуляри“ завязали в якусь синеньку хусточку, так що здавалось, ніби там був хліб або якась їжа.

Попращались і Людмила з Максимом вийшли.

— Ну, всього доброго — зупиняючись біля воріт прошепотіла вона і протягнула йому руку. Максим подав свою і хотів вже одняти, але Людмила задержала її і помовчавши трохи додала :

— Глядіть-же... Через тиждень чекаю назад... Коли не pomoжеться „там“, тоді... тоді, що хочете...

— А тоді грошей дадуть у... Петербург? — живо спитав Максим.

Як не pomoжеться „там“, дадуть...

Максим несміло потягнув руку і визволивши її хутко сховав в кишеню.

Людмила ще трохи мовчки подивилась на його і наче скидаючи з себе щось зітхнула й рішуче промовила :

— Ну, йдіть!...

Максим зараз-же рушив і ще раз озирнувшись темною тінню замиготів по улиці.

IV.

Минуло три дні. Людмила вже рішуче стала готуватись до арешту. Понаписувала листи зна-

йомим, написала листа старенькому батькові, в якому обережно натякала на те, що „тепер може всяке бути з кожним“, передала гроші які мала, товаришам і навіть написала подане в телеграфну кантору об „отставці“ й порадила одній товаришці наготовити друге, щоб захопити зараз-же її місце. На збірки не ходила до знайомих виходила рідко, тільки иноді навмисне виходила на улицу і тішилась двома шпигами, які зараз-же починали провожати її.

Й одного тільки бажалося їй: бути заарештованій після того, як побачить Максима й довідається, як він і що з ним. Про самий-же арешт думала так, як думають про щось неминуче, важке але необхідне. Але чуючи навкруги звістки, що там заарештували разом трьох, там схопили просто на улиці там заманили в „участок“ і засадили просто в камеру, їй иноді не вірилось, що її заберуть: занадто вже довго тягнулось се чекане. І навіть иноді ставало страшно чогось, подумавши, що її справді не заарештують. Тоді їй пригадувалось зараз-же жалке, винувате обличчя Максима і ставало так нудно, так безнадійно, що хотілось, просто таки хотілось в тюрму.

Одного вечора було занадто якось то-скливо. За стіною у хазяйки, в якій наймала сю кімнату, хтось тихо грав на п'яніно, щось рівно й поважно ходило над головою і ледве долітав шум з улиці.

Людмила серйозна й поважна, з трохи зблідлим лицем і затягнена в чорну сукню сиділа й мовчки слухала гостя-студента, який очевидячки почував себе ніяково й важко, але сидів все таки і з робленою жвавістю оповідав щось. Вона иноді поглядала на його, криво

з натугою усьміхалася, коли він сьміявся, і почувала, як нудьга все більше та більше зковує їй груди.

„Чи піде-ж коли він, Боже мій!“ думалось їй. А гость, як буває завше, чим більше почував себе ніяково, тим більше хотів зкинути се з себе і ще більше заплутувався.

Раптом зачувся тихий стук у стіні. Людмила й студент зразу озирнулись й мовчки стали слухати. Стук повторився голосніше й твердче.

— Стукають! — длячогось шопотом промовив студент і питаюче подивився на неї. Людмила трохи зблідла, потім почервоніла і раптово встала. Встав і гость

— Се до мене — нарешті промовила вона якось здавлено і з одчаєм подивилась на його. А він, ніби зрозумівши, хутко кинувся до своєї шинелі і поспішаючи став одягатись, промовляючи:

— Я не буду перешкажать вам... Я колись другим разом...

І видно було, що й сам радий був стукові. Людмила нічого не казала і нетерпляче тільки дивилась на його, прислухуючись иноді й зхвильовано дихаючи.

Коли гость одяг шинель, вона раптом, згадавши щось, хутко вийшла в сїни, хапаючись одімкнула двері і прошепотівши в них: „Сховайтесь на гору!“ знов зачинила їх і повернулась до кімнати. Гость уже одяг кальози і тримаючи картуза в руках поспішно протягнув їй руку. Людмила потрясла її і щось говорячи знов одімкнула двері на сходи і випустила його. Студент вискочив, пильно озирнувшись, але не зобачивши нікого, мов знов зрозумів

щось, підняв з яким бурмотанем картуза і хутко збіг у низ. Людмила zostалась сама. Коли грюкнули внизу входні двері, вона хутко підійшла до сходів, що йшли на третій поверх і прошепотіла :

— Максиме ! Максиме

Зараз-же зачулась якась важка хода і на сходах почала спускатись якась постать в свиті, чоботах і високій, чорній шапці.

— Скоріще, скоріще !

Постать ще важче застукала чобітьми і хутко пішла за Людмилою.

— Бо-о-же ! Який він !... — радісно дивилась вона на його, озираючи з ніг до голови і тримаючи за руку. А Максим ясно й щасливо дивився на неї й не соромився, не мняв ніяково шапки у руках і навіть не звертав уваги, що з грубих чобіт його потрохи стікала вода на чисту підлогу й залишала брудні, чорні сліди. Лице його знов напшило здоровем, енергією і якоюсь гордою поважністю.

— Та чого-ж ми стоїмо тут ? — схамінулась Людмила — йдіть ближче... Я хочу роздивитись на вас.

Максим почовгав за нею і так-же мовчки але трохи засоромившись, зупинився біля стола і подивився на неї.

— Ах, ви-ж хороший ! — не витримала вона і ласкаво повела рукою по щоці йому. Максиму стало якось тепло-тепло від цього і невимовно радісно.

— А правда, добре мені ? — щасливо засміявся він, подивившись на свиту й на чоботи.

— Страшено добре ! — скрикнула вона. — Страшено добре ! і видно все добре, га ?.. Все, правда ?

— Все — усміхнувся він, але зараз-же зробився серйозним і з діловим, зтурбованим видом, мов згадавши щось, заговорив:

— Тільки я, добродійко, не був у Кам'янці... Тільки в Самійлівці...

— Чого-ж то?

— Так... Бо прийшлося все роздати в Самійлівці... Страшено мало дали... Що-ж там?... Двадцять книжочок і сотня проклямацій. Так - же не можна... коли ми зібрались у Василя, так там і сотні книжок мало-б було. Ах, які вони, знаєте, всі такі простодушні! — вмить захоплено перебив він свій діловий тон. Усі такі, знаєте... Мене більше всього те, що такі, знаєте, старики, а так слухають мене... А жаль їх!.. Тільки говорять, що я якось кумедно говорю по мужицьки. Хіба я так погано говорю ще по українськи?

— А ви думали, що добре?

— А вже-ж!.. і, знаєте, що я вам скажу! Як-би я не вмів говорити по українськи, вони-б і не прийняли-б мене... Вони й так, знаєте, косо дивились, що я був одягнений в панське". Хм... Я в „панське"!.. Уже заклав цілий гурток... Обіцяють збираться й читать... А проклямації, знаєте, так подобались, що аж плакали многі... їй богу... і я, знаєте, так якось... Те-ж трохи не заплакав...

— Та ну? — засьміялась ласкаво Людмила і промінястими, тихими очима мов голу-била його.

— Їй богу! Ну, та що!.. Хіба се погано?.. А грошей я мало розтратив... Два рублі і п'ятнадцять копійок... Треба, знаєте, ще літератури і проклямацій... У них там була якась література, та вони кажуть, що не розуміють.

Мабуть ес-ерів, бо один парубок щось говорив мені... Я розібрав, що ніби то „19 февраля“... Щось таке... Погано, що ес-ери по російськи пишуть. Тут на Україні... А, знаєте, який один розумний був!.. Він уже перше десь читав „Дядька Дмитра“. Хоче, знаєте, везти своїм родичам... Ах, знаєте, скільки там роботи!.. Я тепер тільки там буду... Там на вік мені буде роботи... Ви мені давайте літературу, а я буду возить... Вони вже й адрес мені надавали... В чотирьох селах уже єсть наші люди...

— А в Петербург? — кинула лукаво Людмила.

— Ет!.. Там краще!.. Що Петербург!.. Тільки більше треба літератури... Що-ж тут? Зразу розібрали... Я не хотів давати всього, так аж просили... кормили мене, знаєте, і одержу дали. „Ми, кажуть, і грошей дамо, тільки давайте нам таких книжок“.

— Ну, ви вже переборщаєте, здається, — усміхнулась Людмила.

— Ні! їй богу, ні! — палко скрикнув він. Що-ж мені?!.. Їй богу, правда!..

— І ні один не подивився косо на книжки?

— Ні! — твердо тріснув він головою, але зараз-же, ніби згадавши щось, тихіше додав:

— Був один... Але-ж, що там!.. Каже, що проти Бога гріх іти, як Бог дав, так най і буде...

— Ага, вже один...

— Ну, то що!.. Я його, здається, уговорив... Ну, то що!.. А хіба нам когó потрібно пропагандірувать? Як би всі розуміли, так і пропагандірувать не треба! А вже-ж! —

радісно скрикнув він, очевидячки задоволений знайденим виходом і сьміливо подивився на неї. Людмила нічого не сказала.

Максим замовк, потім зразу стрепенувся і став вставати.

— Куди-ж ви? — злякалась Людмила.

— А як-же! — здивувався він. — Я-ж сьогодні й назад... Я тільки літератури... А потім я хочу у вас попрохати — трохи другим тоном додав він — для себе... щось... Тепер я маю багато часу і хочу читать... Я, знаєте, хочу тепер все знати, як студенти... Тепер се треба...

— Та сьогодні таки й назад? — тихо, не дивлячись на його серіозно спитала Людмила.

— Сьогодні, сьогодні... Бо я обіцяв, що зранку прийду знов у Самійлівку і зараз-же поїдемо з Василем до його родичів...

— А яких-же вам книжок... для вас?

— Яких?... Я, знаєте, хотів би хорошу якусь політичну економію. І щоб, знаєте, по українськи... Я вже читав де-які... А тепер як-би хорошу... А потім, як-би щось по аграрному питанню.

— Добре... — якось сухо й рівно промовила Людмила, не встаючи і дивлячись кудись в куток.

— Потім може є щось із нелегального.

— Добре...

Людмила трохи помовчала.

— А може-б ви завтра поїхали?... — раптом тихо кинула вона. — А сьогодні-б посиділи у мене. Може-ж більше не побачимосся... — криво якось усьміхнулась вона й подивилась на його. — Арештують... А я хотіла-б з вами посидіти... Ви-ж мій ученик...

— Арештують? — прошепотів він злякано.

— Певно... Всіх беруть... А за мною

уже давно шпиги ходять... Зостанетесь?

— Чого ж? я останусь... Тільки той...

Василь, знаєте... Я останусь...

Людмила подивилась на його зустрілась з його зтурбованим поглядом, зітхнула і рішуче встала.

— Ні! їдьте сьогодні!.. — промовила якомсь сухо й почала шукати щось між книжками

— Ось вам... Ось ще... Прочитайте, як хочете! — не обертаючись протягнула вона якісь книжки і покопавшись ще трохи тихо одійшла і знов сіла на стілець. Максим обережно засунув книжки за пазуху, помнявся трохи на місці і несьміло промовив:

— Я вже йду, добродійко... Боюсь спізнитись... А ще треба зайти за літературою.

Людмила стрепенулась і якомсь нервово й серйозно попрощавшись випустила його на сходи.

*

*

*

В ту-ж таки ніч Людмилу заарештували. Коли вже жандарський офіцер перетрусив все в кімнаті, не знайшовши нічого „преступного“, (що й записав у протокол), коли вже Людмила спокійна й поважна з виду, тільки дуже серйозна й бліда, завязувала подушку й біле, один з жандармів нахилився над підлогою і став на щось пильно роздивлятися.

— Що там? — спитав офіцер.

— Сліди якісь, ваше благородіє!.. — підвів трохи зчервонілу голову жандар. — Ніби мужицькі...

Людмила хутко озирнулась. Офіцер піймав її і раптово спитав її:

— А в якій годині вийшов від вас сей мужик?

— Який мужик? — холодно й вороже зкинула вона на його очима.

Цей, що був у вас... — трохи змішався офіцер.

— Ніяких мужиків у мене не було! — зі зневагою кинула вона і знов стала завязувати.

— Хм... — здвигнув плечима офіцер і почав записувати:

„На підлозі кімнати помітні були сліди великих, мужицьких чобіт з підковами Арештована одмовлялась і не хотіла вияснити причини слідів“.

— Прошу підписатися! зкінчивши звернувся він до неї. Людмила спокійно підійшла, згорда взяла перо в руки і прочитавши додаток, усьміхнулась і підписалась.

А гарне, трохи сухе лице її мов на хвилину засьвітилось проміннями і наче говорило: „Пізно! він уже там“!

Друкарські помилки:

стор.	стріч.	надруковано	треба читати
5	14 зн.	помірно	помітно
6	15 зв.	поконавшись	покопавшись
8	7 зн.	непервобитний	не первобитний

Видавництво Рев. Української Партії.

„ГАСЛО“, часопис Р. У. П. присвячена теоретичним і тактичним справам партії. Містить статі, оригінальні і перекладені, хроніку революційного руху на Україні, огляд революційної праси.

Виходить що місяця у Чернівцях.

Рік видання другий.

„СЕЛЯНИН“, практичний орган Р. У. П. присвячений переважно інтересам сільського українського пролетаріату.

Виходить що місяця у Чернівцях.

Рік видання перший.

„ДОБРА НОВИНА“, практичний орган Р. У. П. для промислових українських робітників.

Виходить що місяця у Львові.

Рік видання перший.

Видання Р. У. П.

1. Самостійна Україна.
2. Дядько Дмитро.
3. Чи є тепер панщина.
4. Власна земля.
5. Страйк і бойкот (видане друге).

Політична бібліотека Р. У. П.

1. Козаччина.
2. Революційний рух на Україні (друкує ся).
3. Велика революція у Франції (друкує ся).
4. Революція 1848. р. у Франції.

50 коп. (1986)
1 руб 50 коп

746

Бібліотека „Гасла“.

1. Аграрна програма французької нічної Партії.
2. П. Ляфарі. Селянська посілість і номічна еволюція.
3. А. Бебель. Студенти і соціалізм.
4. В. Лібкнехт. Державна зрада і революція (друкує ся).

Бібліотека „Селянина“.

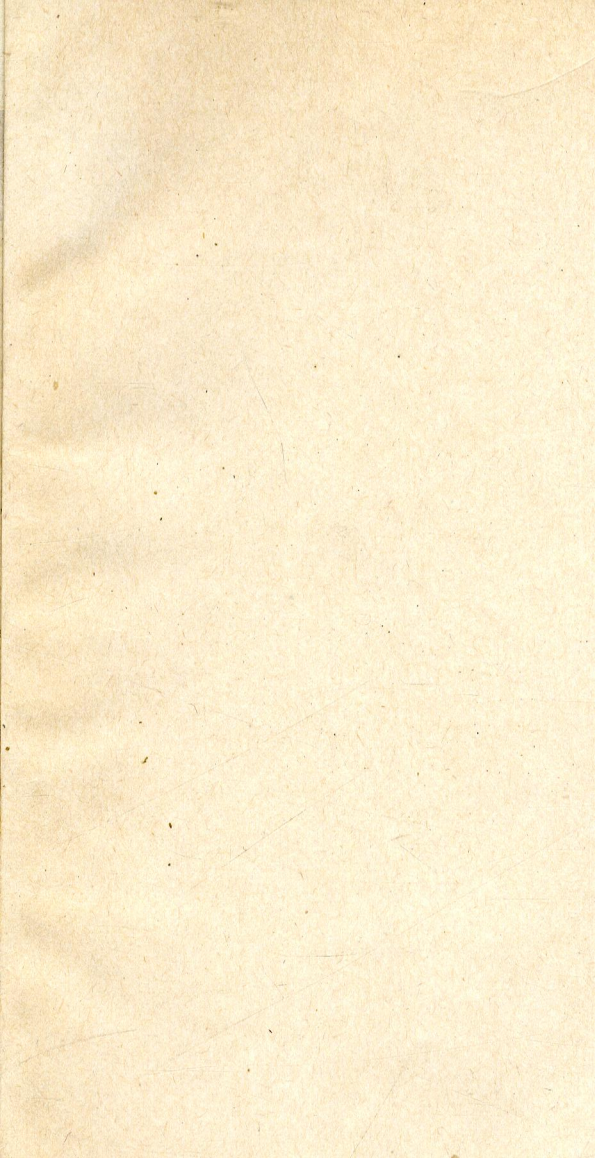
1. Доля працюючого люду. Збірник.
2. Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян.
3. Салдатики!! Оповіданє В. Деде.
4. Павуки та мухи. Промова Лібкнехта.

Літературно-наукова бібліотека Р. У. П.

1. В. Деде. Роботи! Оповіданє.
2. В. Деде. Боротьба. Оповіданє.
3. Ф. Лассаль. Програма робітників. Промова (друкує ся).

Видання бувшої Укр. Соціал. Партії.

1. Нарис програми Української Соціалістичної Партії.
2. До програми Української Соціалістичної Партії.
3. Маркс-Енгельс. Маніфест комуністичної партії.
4. Робітницька справа.
5. С. Загородний. Бунт в селі Вишнівці.
6. Добра Новина. Часопись. Ч. ч. 1—3.

РА 746

В. Дедер

Роботи!